

KELEMEN ÁGNES KATALIN

Peregrináció, emigráció, száműzetés

A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései

Bevezetés

Friedrich István, az első ellenforradalmi miniszterelnök másfél évtized távlatából úgy ítélte meg a numerus clausust, hogy a zsidókvóta akkora diákkivándorlást váltott ki, hogy megghiúsult a törvényalkotó célja: „A numerus clausus-szal tizenhat év alatt soha nem értek el eredményt. Az egyetemen valóban sikerült a zsidó ifjúságot eltávolítani, ez a fiatalság azonban az alatt külföldön elvégezte az egyetemet, három-négy nyelven megtanult, hazajött a diplomájával, nem nosztrifikálta és tudása alapján jobban helyezkedett el.”¹

Ezek szerint a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság* működését legalábbis részben siker koronázta – hiszen a „jobban elhelyezkedés” anyagilag jövedelmező, ám nem értelmiségi munkakört is jelenthetett –, és a magyar zsidóság felülkerekedett a numerus claususon. A bizottság alapítója és lelke, a „numerus clausus száműzöttjeinek” fő védnöke, Szabolcsi Lajos is hasonlóan értékelte az eredményt, noha csak az emlékiratai 1942–1943-as kontextusából kiragadva derülátó ez a mondat: „Az eredmény méltó volt a fáradsághoz: megmentettünk az életnek, a munkának, a kultúrának egy egész zsidó nemzedéket.”²

¹ Élénken folyik a Házban az ipari törvényjavaslat vitája. *Pesti Hírlap*, 1936. március 4.

² SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 327–328.

Felmerül a kérdés, vajon a tényleges helyzetet tükrözték-e az idézett kortársi benyomások és miért (nem)? Numerus clausus és peregrináció (külföldi egyetemjárás) összefüggése túlmutat azon a kérdésen, hogy a numerus clausus által fémjelzett antiszemita projekt – a zsidók kiszorítása az értelmiségből – sikeres volt-e vagy nem. A numerus clausus centenáriumaéhoz közeledve természetes, hogy a ma élők számára a fő kérdés ennek a nulladik zsidótörvénynek az 1938-tól bevezetett zsidótörvényekkel való kontinuitása.³ Jobb híján nevezem a numerus clausust nulladik zsidótörvénynek, hiszen az „első zsidótörvény” kifejezés már menthetetlenül le lett foglalva az 1938. évi XV. törvény számára mind a történetírásban, mind az általános történeti emlékezetben. Az alatt az emberöltő alatt azonban, amíg az antiszemita numerus clausus érvényben volt, és még nem egy holokauszt utáni nézőpontból tekintettek rá, a kvóta által kiprovokált zsidó diákkivándorlás volt a törvény egyik legfeltűnőbb következménye. Mind zsidók, mind nem zsidók koruk jellemzőjeként tekintettek a numerus clausus „száműzöttjei” vagy „áldozatai”, vagy a „bujdosó diákok” emigrációjára (ahogy a magyar egyetemekről kiszorított diákokkal szimpatizáló sajtó nevezte őket).⁴

Jelen tanulmány e kortűnet – peregrináció, emigráció vagy száműzetés? – korabeli narratíváit mutatja be, elsősorban azokat, amelyek a zsidó felekezeti *Egyenlőség* című hetilap és négy különböző irányultságú általános (tehát nem felekezeti) napilap – a Horthy-rendszer elitjéhez közel álló *Pesti Hírlap*, a kon-

³ A kapcsolódó historiográfiai kontinuitásvitához Kovács M. Mária és Romsics Ignác között lásd: KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények. In: RANDOLPH L. BRAHAM–KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015. 49–58.; ROMSICS IGNÁC: A numerus clausustól a Holokausztig. In: UÓ: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*. Helikon Kiadó, Budapest, 2017. 333–348.

⁴ VICTOR KARADY: Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem Ersten Weltkrieg. In: VICTOR KARADY–WOLFGANG MITTER (eds.): *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Böhlau, Köln–Wien, 1990. 195.

zervatív *Budapesti Hírlap*, a liberális *Pesti Napló* és a szociáldemokrata *Népszava* – hasábjain megjelentek. E narratívák bemutatásával a tanulmány azt fogja bizonyítani, hogy a korabeli sajtó összekapcsolta a peregrinációt a zsidókvótával, amelynek a numerus clausus 1928-as módosítása utáni fennállását is illusztrálták ezzel. A törvény eltörlésének a Bethlen-kormány által konstruált legendája tehát, amely ellen Kovács M. Mária fellépett, a Horthy-korszak után ivódott be a történelmi emlékezetbe.⁵

Először azt fogom körüljárni, milyen csoportokat diszkriminált a keresztény kurzus egyetemi rendszere és ez miként befolyásolta a diákkivándorlást. Ezután a hivatalos kormányzati álláspont és a sajtóban megjelenő értelmezések közötti ellentmondást, majd a kivándoroltak diáknyomora, a külföldi diplomával hazatérés lehetőségei, a közösségi identitások és egyéni sorstragédiák témái köré szervezve a fősodorbéli sajtó narratíváit részletezem, kitérve a zsidó diákkivándorlás antiszemita olvasatára is. Végül a zsidó felekezeti sajtó egy főszereplőjének már a második világháború idejéből való visszatekintésével zárom le a történetet.

Nem csak a zsidók. Vagy mégis?

Először is tekintsük át, milyen volumenű változások következtek be a magyar felsőoktatásban a Horthy-rezsim berendezkedésével, majd azt, hogy ezek milyen módon befolyásolták a peregrinációt. 1920 előtt az érettségi bizonyítvány férfiak esetében – az érettségi tárgyakban teljesített osztályzatoktól függetlenül – automatikusan egyetemi beiratkozásra jogosított, nők számára 1895 előtt egyáltalán nem, utána csak az orvosi és a bölcsészkarokon, illetve a gyógyszerész szakokon, amelyhez 1904-ben társult egy korábbi tanulmányi eredményekhez kötött feltétel. 1918-ban a rövid életű Károlyi-kormányzat megszüntette a nők felsőoktatását korlátozó intézkedéseket, ám ez

⁵ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 164.

a rendelet gyakorlatilag a Tanácsköztársaság bukásának pillanatában hatályon kívül került.⁶

Tehát a numerus clausus előtt az érettségizettek (a társadalom egészéhez hasonlóan) szűk csoportján belül a férfiak nem mesterségesen meghatározott tényezők alapján kerültek egymáshoz képest előnybe vagy hátrányba, és leginkább azok a nők voltak a külföldi továbbtanulásban érdekeltek, akik nem bölcsésznek, orvosnak vagy gyógyszerésznek készültek. Az egyetemi városokban élők előnyben voltak, a tehetős családok gyermekei még inkább, hiszen ha egy család el tudta tartani a gyermekét egy magasabb árszínvonalú városban is, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia teljes közös felsőoktatási piaca nyitva állt számára, a magyar egyetemekenél nagyobb presztízsű diploma kilátásával.

Az első világháború alatt azonban sok férfinak meg kellett szakítania tanulmányait, míg az orvosi és bölcsészkarokon megnőtt a női hallgatók száma. A háború végén egyszerre több évfolyamnyi, a frontról visszatérő férfi akart ismét beiratkozni. Erre az egyetemi túltelítettségre az első megoldási javaslat – amely a budapesti orvosi karon fogalmazódott meg 1919 augusztusában – a női hallgatók számának korlátozására épült.⁷ Ám a nők kiszorítása nem szabadított volna fel elég helyet. Az egyetemisták felekezeti statisztikája alapján lehetett kijelölni egy csoportot, amelynek eltávolítása vagy számuk drasztikus lecsökkentése helyeket szabadíthatott fel: a zsidóké, akik az 1917/1918-as tanévben a diákság 34%-át tették ki.⁸ A felekezeti statisztikára az első világháború alatt felerősödött antiszemitizmus irányította rá a figyelmet. A budapesti teológiai kar dékánja nem sokat késlekedett a „faji kvóta” ötletével. A nemi kvóta végül nem került be az egyetemi felvétel reformjába. A Horthy-rendszer legelején bevezetett új felsőoktatási törvény vé-

⁶ PAPP Barbara–SÍPOS Balázs: *Modern, diplomás nők a Horthy-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 98–99.

⁷ N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 96.

⁸ A kultuszminisztérium nyilvántartása szerint. Hivatkozik rá: KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva*. I. m. 135.

gúl a nulladik zsidótörvény funkcióját betöltve a felsőoktatáson messze túlmutató jelentőségre tett szert a magyar társadalomtörténetben, mint a zsidó emancipáció visszafordíthatóságának precedense.

Az 1910-es és 1920-as évek fordulóján mindenesetre az alapprobléma az volt, hogy jóval több hallgatónak volt joga beiratkozni a felsőoktatásba, mint amennyit gyakorlatilag tanítani tudtak. A numerus clausus (zárt szám) törvény neve is arra utal, hogy bevezetésétől kezdve a közoktatásügyi miniszter minden tanévre megszabta az egyes felsőoktatási intézményekbe felvehető hallgatók számát. Ámde a felvehető diákok között a különböző „népfajok és nemzetiségek” arányát is megszabta az 1920. évi XXV. törvény, és a végrehajtási utasítása egyértelművé tette (ahogy a törvény bevezetésének előzményei is), hogy egyedül a zsidók arányának, tehát a 6%-os zsidókvótának volt jelentősége, más származási háttérnek nem. Ez a végrehajtási utasítás egy tollvonással nemzetiséggé konvertálta az izraelita felekezetű állampolgárokat – holott zsidók a magyar jogrendben korábban csak vallási értelemben léteztek. A zsidókvóta tette hírhedtté a numerus clausust, mint a 20. századi Európa első antiszemita törvényét.

Ez rövid távon leginkább az éppen középiskolába járó magyar zsidók számára volt csapás, akik abban a hiszemben kezdtek el hosszú (nyolcéves) középiskolai tanulmányaikat, hogy az érettségi önmagában egyetemi beiratkozásra fogja őket jogosítani. Hirtelen azonban csak egy keretszám 6%-ára pályázhattak olyan körülmények között, amikor a jelentkezők több mint egyharmada került ki a zsidó érettségizettek közül. Igaz, hogy az érettségi önmagában is értékkel bírt, mivel párbajképességet és ezzel társadalmi státuszt biztosított. Mindamellet 1913–1914-ben, amikor még tehették, a zsidó érettségizettek 85%-a egyetemre ment, ami arra enged következtetni, hogy a többség számára mégiscsak a felsőoktatásba kerülés volt az érettségi fő célja.⁹

⁹ KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945*. Replika Kör, Budapest, 1997. 251.

Nem csoda tehát, hogy már 1920-ban, a frissen bevezetett zsidókvóta és a kampuszokon elterjedt antiszemita erőszak hatására több százan vették kezükbe a „vándorbotot” és lettek a „numerus clausus száműzöttjei”, hogy a korabeli magyar zsidó sajtó kedvelt fordulataival éljünk.¹⁰ A magyar zsidó almanach szerint a numerus clausus első éveiben rengeteg magyar zsidó jelentkezett a bécsi egyetemre, de annál azért kevesebb, mint azt az angol zsidó sajtó becsülte (2347 főre). Az 1922/1923-as tanévben nyolcszázan tanultak Bécsben. A prágai német egyetemre és német műszaki főiskolára első nekifutásra kétszázan mentek ki 1920 őszén, de áprilisra már hatszáz magyar zsidó tanult ott, és a következő tanévet már ezerszázan kezdték el.¹¹

Mint Szögi László kutatásaiból tudjuk, a német nyelvterületen (amely a magyar peregrináció elsődleges célpontja volt, és nyelvileg idetartozott a két fent említett prágai intézmény is) tanuló magyar diákok között a zsidók aránya 20% volt a numerus clausus előtt.¹² A numerus clausus bevezetése után ez az arány, ha egész Európát nézzük – tekintve, hogy a német nyelvterületen kívül Olaszország és a francia nyelvterület is fontos célterületek lettek –, megfordult. Kovács Alajos 1938-as becslése alapján a külföldön tanuló magyar egyetemisták 80%-a volt zsidó (a kevés állami ösztöndíjassal nem számolva).¹³ Karády Viktor, a numerus clausus száműzöttek társadalomtörténésze szerint ez nem megalapozott, mivel Kovács ezt a becslését csupán annyival támasztotta alá, hogy „kitűnik ez az egyes egyetemek névkönyveiből és egyébként is köztudomású”.¹⁴ Karády saját, a

¹⁰ Például BERGER Sándor: Dr. Lóránt Jenő útja Kisvárdától a padovai egyetem aulájáig. *Egyenlőség*, 1929. augusztus 10.

¹¹ BETHLEN Pál: *A magyar zsidóság almanachja. Numerus clausus*. A magyar zsidóság almanachja Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1940. (Harmadik kiadás) 141–142.

¹² SZÖGI László: Magyarországi zsidó egyetemi hallgatók a német nyelvterület egyetemein és főiskoláin, 1789–1919. *ELTE Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2001*. 118.

¹³ KOVÁCS Alajos: Magyarországi zsidó hallgatók a hazai és külföldi főiskolákon. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938/9. 898.

¹⁴ Uo.

bécsi egyetem és a prágai és brünni német műszaki főiskolákon végzett kutatásai alapján ezt az arányt 90% fölé becsüli.¹⁵

Saját kutatásaim célja a numerus clausus száműzötteinek szentelt első monográfia megírása, melynek kiindulópontjai Karády Viktor és Michael L. Miller bécsi, brünni és berlini esettanulmányai.¹⁶ Egy átfogó kép érdekében a kor magyar vándordiákjai között – a *Magyar statisztikai évkönyvek*¹⁷ és a sajtó tanúsága szerint – legnépszerűbb négy országának legnépszerűbb orvosi és mérnöki karait, illetve főiskoláit vizsgáltam, minden ötödik tanév magyar hallgatóinak a beiratkozási dokumentumaiban található adatait összegyűjtve.¹⁸ Az így felépített mintában a magyar hallgatók 81%-a volt zsidó. Ez egy alábecslés, mivel csak azokat tekintem zsidónak, akik zsidó felekezetűnek mondták magukat, pedig a hazai egyetemi an-

¹⁵ KARÁDY Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és értelmiségi kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a Nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt. *Levéltári Szemle*, 1992/3. 26. A tanulmány megjelent később is: KARÁDY Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és értelmiségi kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt. In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*. I. m. 247–266.

¹⁶ KARÁDY Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és értelmiségi kényszerpályák. I. m. és KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*. I. m.; Michael L. MILLER: A numerus clausus száműzöttei a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. *Múlt és Jövő*, 2006/4. 84–91.; Michael L. MILLER: From White Terror to Red Vienna. Hungarian Jewish Students in Interwar Austria. In: Frank STERN–Barbara EICHINGER (Hrsg.): *Wien und die jüdische Erfahrung 1900–1938. Akkulturation – Antisemitismus – Zionismus*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2009. 307–323.; Michael L. MILLER: Numerus clausus exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. In: Viktor KARÁDY–Péter Tibor NAGY (eds.): *The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Pasts Inc. Centre for Historical Research, Budapest, 2012. 206–218.

¹⁷ Lásd *A magyar honosságú hallgatók a külföldi főiskolákon* című táblázatokat.

¹⁸ Így mintavételek a Bécsi Egyetem, az egykori Friedrich-Wilhelms-Universität (ma Humboldt) berlini egyetem, az egykori Prágai Német Egyetem és a Bolognai Egyetem orvosi karára, valamint az egykori bécsi és berlini műszaki főiskolákra (ma műegyetemek) és az egykori Prágai Német Műszaki Főiskolára és a Bolognai Egyetem mérnöki karára az 1921/1922-es, 1926/1927-es, 1931/1932-es és 1936/1937-es tanévekben beiratkozott magyar hallgatókra terjedt ki. A prágai német egyetem és német műszaki főiskola 1945-ben megszűnt, előbbi iratait a Károly Egyetem levéltára, utóbbit a Cseh Műegyetem levéltára őrzi.

tiszemitizmus megkeresztelkedett zsidókat is kiszorított, mint például Szilárd Leót és Szilárd Bélát.¹⁹

Karády Viktor hat indokot tárt fel, amely miatt az első világháború után egyre kevesebb magyarnak érte meg külföldön végezni egyetemi tanulmányait, hacsak nem volt kénytelen így tenni, tehát nem száműzte őt az antiszemita numerus clausus. Először is megszűnt a Monarchiát jellemző egyetemi közös piac, tehát sem egyes külföldön végzett kurzusok és szemeszterek, sem diplomák esetében nem lehetett azok automatikus magyarországi elismerésére számítani. Ráadásul a tanulmányok külföldi megkezdése is nehezebbé vált, mivel az új országhatárokon túl vízumra és tartózkodási engedélyre is szükség volt immár a Monarchia utódállamaiban. Az új határokkal együtt járó devizakorlátozások és egyenlőtlen elszegényedés megtépázta azokat a rokoni-szövetségi hálózatokat is, amelyek hagyományosan segítették a magyar diákok Bécsbe települését (Bécs volt a 20. század elején a magyar peregrináció legfontosabb célpontja). Az egyetemi diákság derékhadát szolgáltató (polgári és dzsentri) középosztályok általános elszegényedése is nyomasztóan kellett hogy hasson a peregrinációra. Valamint az osztrák egyetemeken tanuló magyarországi diákság hagyományosan jelentős részét képező német ajkú népesség nagy része Trianon után már nem volt „magyarországi” diák (például az erdélyi és szepességi szászok, bánáti svábok), ezért csökkent a német anyanyelv miatt a német nyelvterületen tanulásban érdeklő magyarországiak száma.

Azonban nemcsak a Monarchia más részeiben való tanulás vált nehezebbé, hanem a magyar egyetemi hálózat is fejlődött, hiszen a pozsonyi egyetem Pécsre és a kolozsvári egyetem Szegedre költözésével ugyanannyi (négy) tudományegyeteme volt a harmadára csökkent területű Magyarországnak, mint az első világháború előtt.²⁰ Az 1920-as évek során meg is szűnt az egyetemek túlszűfoaltsága, ami az 1918 utáni pár évet jellemezte

¹⁹ Michael L. MILLER: Numerus clausus exiles: Hungarian Jewish students in inter-war Berlin. I. m. 206.

²⁰ KARÁDY Viktor: Egyetemi antiszemitizmus és értelmiségi kényszerpályák. I. m.

a háború miatt kiszorult évfolyamok beiratkozása következtében. A pécsi és a szegedi egyetem a Horthy-korszak nagy részében éppen diákhányban szenvedett.²¹

Tehát, aki tehette, mert a társadalom kis részét képező érettségizettek közé tartozott, annak érdemes volt a két világháború között Magyarországon egyetemre járnia. Mint Romsics Ignác írja, „a felsőoktatás magas színvonalon folyt, ám előnyeit csak kevesen élvezhették”.²² Mégis, a két világháború között majdnem minden tanévben több mint ezer, egyes években majdnem kétezer magyar állampolgár tanult külföldi egyetemeken.²³ Nagyon kis részük tette ezt állami ösztöndíjjal, tehát a klebelsbergi kultúrpolitika kedvezményezettjeként. Az ő arányuk 1922 és 1937 között a külföldön tanuló magyar egyetemisták 5 és 7%-a között mozgott.²⁴ Nyilvánvalóan voltak, akik személyes preferencia miatt tanultak külföldön. Összességében mégis megállapíthatjuk, hogy a Horthy-kori magyar vándordiákok elsöprő többsége azért ment külföldre tanulni, mert itthon nem tanulhatott. A numerus clausus egymagában ellensúlyozta az előzőekben leírt hat tényezőt, amelyek a peregrináció ellen hatottak.

Mindamellett a numerus clausus zsidótörvény mivoltán túl egy bizonyos szellemiséget képviselt és a Horthy-rendszer alappillére volt. Az, hogy mennyire alapvető jelentősége volt a keresztény kurzus számára, éppen a sokat vitatott 1928-as módosításkor vált világossá. Egészen addig mind a politikai vezetés tudott azzal takarózni, hogy a világháború és a forradalmak miatti extrém körülményekre adott átmeneti válaszuk volt ez a radikális törvény, mind az asszimiláns zsidó elit tudott rá úgy

²¹ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva*. I. m. 146–149.; A kormány a numerus clausus enyhítésére készül. *Pesti Napló*, 1926. július 1.; Minden kétmillió emberre jutott egy egyetem Magyarországon, amely arányszámmal a világ 12. helyén állt az ország. Hány egyetemi tanár van Magyarországon? Egy tanárra 15 hallgató esik. *Pesti Napló*, 1929. szeptember 26., 4.

²² 1920–1921-ben például tizennégyezer egyetemi hallgató tanult a nyolcmillió fős lakosságú Magyarországon. Romsics Ignác: A Horthy-korszak teljesítménye. In: Uő: *A Horthy-korszak*. I. m. 391.

²³ Lásd a *Magyar statisztikai évkönyvek* 1920 és 1939 közötti köteteit.

²⁴ Kovács Alajos: I. m. 898.

tekinteni, mint a forradalmak utáni helyzet átmeneti túlreagálására a többségi társadalom részéről.

Fontos hangsúlyozni, hogy a numerus clausus törvénynek nemcsak szellemisége nem szűkíthető le a zsidóellenességre, hanem betű szerinti jelentése sem. Sőt, az még kevésbé, mivel a zsidókvótát meg sem említette a törvény szövege, a „nemzet-hűséget” azonban első helyen tartotta számon mint egyetemi felvételi követelményt. Azon, hogy valaki hűséges volt a nemzethez, azt értették, hogy nem vett részt sem az őszirózsás forradalomban, sem a Tanácsköztársaságban. Ezt igazolóbizottságok ítélték meg.²⁵ A numerus clausus törvény tehát egyszerre csapott le a zsidó és a forradalmár fiatalokra. Az utóbbi csoport természetesen kikopott az egyetemi jelentkezők sorából az évek múlásával, ahogy egyre újabban érettségizett évfolyamok jelentkeztek a felsőoktatásba.

A numerus clausus bevezetése az a pillanat is volt, amikor – Fenyves Katalin szavaival – „az antiszemitizmus találkozott a szexizmussal”.²⁶ Borgos Anna is megállapítja, hogy antiszemitizmus és antifeminizmus gyakran (bár nem feltétlenül) kéz a kézben járt az egyetem szimptomatikus terében, és közös indikátorai voltak a kiváltságosok (a keresztény úri középosztálybeli férfiak) által kikövetelt kirekesztésnek.²⁷ A numerus clausus törvény végül nemi kvótát nem vezetett be, zsidókvótát igen.²⁸ Papp Barbara és Sipos Balázs a Horthy-kori modern magyar nőknek szentelt monográfiája szerint a Horthy-kori kormányok a nők kizárását és a kizárás enyhítését váltogatták a felsőoktatásban, nem pedig következetes szexista politikát folytattak,

²⁵ PAKSA Rudolf: A Numerus Clausus módosítása. *Rubicon*, 2013/12. 68–71.

²⁶ Katalin FENYVES: When Sexism Meets Racism: The 1920 Numerus Clausus Law in Hungary. *Hungarian Cultural Studies*, 2011/4. 102.

²⁷ BORGOS Anna: „...a mértéktelen beözönlésnek gátat vetni”. A zsidó és a női hallgatók létszámkorlátozásának retorikája a Bölcsészkaron. In: Szűcs Teri (szerk.): *Bevésett nevek*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 113.

²⁸ Ám a gyakorlatban az ország legnagyobb orvosi kara (a budapesti) 1920 és 1926 között egyáltalán nem vett fel női hallgatókat, tehát numerus nullust alkalmazott. 1926-ban is csak azért szűnt meg ez a gyakorlat, mert Klebelsberg miniszter miniszteri leiratban törvénytelennek minősítette a nők orvoskarról való kizárását. BORGOS: I. m. 123.

ahogy azt a korábbi szakirodalom alapján gondoltuk.²⁹ Ezzel szemben N. Szegvári Katalin és Fenyves Katalin korábbi elemzései szerint a magyar nők helyzete a felsőoktatásban egyértelműen romlott a Horthy-korban.³⁰ Összességében elmondhatjuk, hogy az oktatáspolitikai valamivel kevésbé volt ellenséges a női, mint a zsidó hallgatókkal szemben, azzal együtt is, hogy a két kategória között jelentős átfedés volt a zsidó túlliskolázottság nők közötti nagyobb mértéke miatt.³¹ Ám a gyakorlatban többször is vezettek be női kvótákat.³² Ennek következtében sok nőnek, például a jogi vagy műszaki tanulmányok iránt érdeklődőknek, akkor is tágasabb volt az országhatáron kívül, ha nem voltak zsidók.

Az érettségizettek három csoportja tehát szisztematikus diszkriminációnak volt kitéve az egyetemi jelentkezésnél: a zsidók, a nők és a „nemzethűség” szempontjából kifogásolható jelentkezők, vagyis akiket az igazolóbizottságok az 1918 és 1919-es forradalmak résztvevőinek tekintettek. Az utóbbiak hiába koptak ki idővel a jelentkezők sorából, benne maradt a nemzethűség kritériuma az 1928-ban módosított numerus clausus törvényben (1928. évi XIV. törvény), aminek abszurditására például Kéthly Anna szociáldemokrata parlamenti képviselő is felhívta a figyelmet. Mint kiemelte, az ekkor érettségizettek 1918-ban mindössze nyolc-kilenc évesek voltak.³³ Vélhetően a törvényalkotók általában kívánták az egyetemektől távol tartani a baloldali elkötelezettségű fiatalokat, nem konkrétan az 1918-ban és főleg 1919-ben kompromittálódott személyek miatt aggódtak. Az 1928-as törvény végrehajtásakor mindamellett jóval könnyebben érvényesült a – most már foglalkozási kvótába csomagolt – zsidókvóta, hiszen az apa foglalkozása sokkal inkább adatszerűen kezelhető információ a politikai beállítottságnál.

²⁹ PAPP BARBARA–SIPOS BALÁZS: I. m. 24.

³⁰ N. SZEGVÁRI KATALIN: I. m.; KATALIN FENYVES: I. m.

³¹ KARÁDY VIKTOR: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*. I. m. 62.

³² KATALIN FENYVES: I. m. 98.

³³ KOVÁCS M. MÁRIA: *Törvénytől sújtva*. I. m. 203.

Ennek megfelelően, ha a Horthy-korszak egészét tekintjük, a hazai egyetemi felvételen a zsidóellenes és a nőellenes elfogultság jobban érvényesült, mint a politikai. Értelemszerűen a három diszkriminált csoport között voltak átfedések. Pikler Emmi, a gyermekgondozás forradalmasítója például zsidóként és nőként is hátrányos megkülönböztetést szenvedett el Magyarországon, így Bécsbe ment egyetemre. Szilárd Leó zsidó származása és baloldalisága miatt is par excellence numerus clausus száműzött volt, hiszen azért hagyta el a budapesti Műegyetemet, mert zsidósága miatt megalázták a „zsidóverő” hallgatók, és kisvártatva feltehetőleg egyébként is elbocsátották volna, mivel 1919-ben szocialista diákegyesületet alapított.³⁴ Szó szerint értve a „numerus clausus száműzöttjei” kifejezést, közöttük kéne számon tartanunk a magyar egyetemekről baloldaliságuk miatt kiszorult nem zsidó diákokat is. De a gyakorlatban mind a kortársak, mind a történészek a zsidó vándordiákokat értik rajta, mivel a hallgatók zsidósága számított a legtöbbet, amikor egy diák be akart iratkozni egy magyarországi egyetemre, tehát a numerus clausus törvény végrehajtásakor.

A külföldön tanuló egyetemisták a hazai sajtóban

A korabeli magyar sajtó – helyesen – szoros összefüggést látott a peregrináció és a numerus clausus között. Igaz, hogy az 1922 és 1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszterként tevékenykedő Klebelsberg Kunó kultúrpolitikájának része volt a tehetséges diákok külföldi képzése is, mivel a Magyarország körüli fagyos diplomáciai légkört a jó kulturális kapcsolatok ápolásával igyekezett enyhíteni. A szomszédos országokkal (amelyek a trianoni béke nagy nyertesei voltak) szembeni „magyar kultúrfölény” bebizonyítása ráadásul a békeszerződés

³⁴ 1919 szeptemberében az egyetem bejáratánál egy tucat diák elállta Szilárd Leó és Szilárd Béla útját, mivel nem akartak zsidókat beengedni. Szilárd Leó érvelése, hogy ők reformátusok, csak felbőszítette az antiszemita diákokat, és megverték a két testvért. WILLIAM LANOUILLE–BELA SILARD: *Genius in the Shadows. A Biography of Leo Szilard, The Man Behind the Bomb*. The University of Chicago Press, Chicago, 1992. 46–49.

revíziójának hosszú távú irredenta célját is szolgálta. Mégis nyilvánvaló volt az újságírók számára, hogy az évente ezer-két-ezer, külföldön tanuló magyarnak csak kis része volt külföldön a kormányzat kedvezményezettjeként. Ezen kevesek ráadásul általában rövid időt töltöttek kint, elsősorban azért, hogy nyelvtudásukat csiszolják mint leendő magyarországi nyelvtanárok. Amikor politikusokat kérdeztek a külföldön tanuló ösztöndíjasokról, ők szívesen eltussolták a tényt, hogy a legtöbben kényszerűségből tanulnak ott.

Erre az esetre példa a kormánypárti *Pesti Hírlap* egyik 1925-ös interjúja Klebelsberg miniszterrel. Az újságíró megkérdezte, hogy nem akar-e a kormány lemondani a numerus claususról, amely olyannyira rontja Magyarország külföldi imázsát. A miniszter kijelentette, hogy nem alkalmas az időpont arra, hogy erről beszéljen, mivel a Népszövetség éppen vizsgálja a törvényt. Ily módon kitérve a kérdés elől, amely az interjú célja volt, hiszen Genfben készült, ahol Klebelsberg éppen a népszövetségi vizsgálat miatt tartózkodott, a miniszter áttért saját középiskolai reformjának bemutatására.³⁵ Szintén a *Pesti Hírlap* engedte ugyanabban a hónapban nyilatkozni Teleki Pált, a numerus clausus miniszterelnökét, arról, hogy mennyire jó Magyarország külkapcsolatainak, ha sok magyar tanul külföldön, anélkül, hogy említésre méltatta volna a tényt, hogy a külföldön egyetemre járók kint léte összefügg a numerus claususszal.³⁶

Mindamellet a korszakban a *Pesti Hírlap*ban a külföldön tanuló egyetemistákról megjelent negyvenegy cikkből harminchárom, a konzervatív *Budapesti Hírlap*ban tizenhatból tizenkettő, a liberális *Pesti Napló*ban hatvanhétből hatvanöt és a szociáldemokrata *Népszavában* pedig mind a harminchét cikk a numerus claususszal hozta összefüggésbe a diákemigrációt. A cikkek nagy többsége valamilyen módon kritikát fejezett ki ezen a témán keresztül a numerus claususszal szemben. Ezek a vándordiákok történeteivel alátámasztott érvek öt csoportba

³⁵ BENDA Jenő: Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kultúrpolitikájáról nyilatkozik. *Pesti Hírlap*, 1925. december 15., 8.

³⁶ Gróf Teleki Pál a magyar diák-diplomácia vezére. *Pesti Hírlap*, 1925. december 25., 41.

sorolhatók. Az egyik szerint a zsidókvóta kontraszelekcióhoz vezetett, mert így a zsidók külföldre mentek jobb egyetemeken tanulni, míg a keresztények itthon maradtak, megfosztva az egészséges versenytől.³⁷ Ungváry Krisztián a Horthy-rendszer antiszemitizmusáról írt monográfiája szintén a kontraszelekciót emeli ki a numerus clausus által végzett intellektuális pusztítás legfontosabb vonásaként, így elmondhatjuk, hogy ez az értelmezés tovább él korunk történetírásában.³⁸ A második akkori érv szerint ártott az országimázsna, hogy fiatalok tömegeit távozásra késztette egy törvény,³⁹ a harmadik szerint sok pénz ment ki az országból, amelyet ezek a fiatalok különben itthon költöttek volna el.⁴⁰ A negyedik szerint így elvesztek tehetséges elmék a haza számára,⁴¹ és végül az ötödik szerint kegyetlen dolog volt száműzni a tanulni vágyó fiatalokat.⁴² Tekintve, hogy a sajtószabadság korlátozott volt a Horthy-korban, a levont tanulságoknak ez a numerus clausus ellenes összeecsengése figyelemre méltó.

³⁷ Például: Nem tanulnak a gyerekek. *Pesti Napló*, 1925. november 28., 4.

³⁸ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016. 115., 142.

³⁹ Például: A numerus clausus. *Pesti Hírlap*, 1924. április 4., 1.

⁴⁰ Például: A Wolff-párt és a fajvédők összeütközése a kormánypárttal a numerus clausus miatt. *Pesti Napló*, 1925. január 30. 4. Ez nem azt jelenti, hogy a diákok mind gazdagok voltak, egyszerűen azt, hogy mivel sokan mentek el, sokat számított, hogy hol költik a pénzt. Ez a gazdasági aspektust hangsúlyozó érv jóval gyakoribbá vált a gazdasági világválság alatt, amikor 1931-ben és 1932-ben a Nemzeti Bank több alkalommal is zárolta a devizaátutalást külföldre.

⁴¹ Új hősök. *Népszava*, 1931. július 17., 7. Ez a cikk Fürth Jakab amerikai sikereiről adott hírt, aki a leukémia kutatásában úttörő eredményeket ért el. 1924 óta Amerikában kutatott. Magyarországon nemhogy egyetemi katedrák nem nyitak meg előtte, de még diplomáját sem nosztrifikálták. Később a Harvard és a Columbia Egyetemek professzora lett. Alexander EMED: *Zsidó származású magyar orvosok*. Fapadoskönyv.hu, Budapest, 2011. 118–123.

⁴² A Bécsbe sodort magyar diákok karácsonya. *Népszava*, 1922. december 30.

Diáknymor az emigrációban

Mint várható, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap a fent említett napilapoknál jóval több cikket közölt a témáról – több mint kétszázat –, már csak azért is, mert főszerkesztője, Szabolcsi Lajos szervezte meg már 1920-ban azt a „diákakciót”, amelynek keretében a lap népszerűségét felhasználta egy nagyszabású pénzgyűjtési kampányra a numerus clausus elől eleinte elsősorban Bécsbe és Prágába menekülő magyar zsidó diákok számára.⁴³ Csakhogy ezt a spontán kirajzást ki kellett terjeszteni és tudatosan megszervezni ahhoz, hogy a numerus clausus által sújtott zsidó nemzedékből jelentős számú diák végezze el az egyetemet. Különben azok kiváltsága maradt volna ez a menekülési útvonal, akiknek a családja megengedhette magának, hogy a hiperinfláció és a külföldi diákokra Ausztriában és Csehszlovákiában kirótt dupla és tripla tandíjak mellett elartsa és beiskolázza gyermekét külföldön. Szabolcsi Lajos új élethivatást talált magának a zsidó ifjúság numerus clausustól való megmentésében, amelyről később így írt: „Az ifjúság vándorbothoz nyúlt. Életem eddigi legnagyobb feladata állott előttem: [...] hogy megmentsem a numerus clausus katasztrófájától a fiatal magyar zsidóságot. Egy példátlan arányú tömegmozgalomra gondoltam, hogy megsegíthessük a tanulni vágyó zsidó ifjúságot, és elküldhessük őket közadakozásból külföldi, barátságos egyetemekre.”⁴⁴

Az *Egyenlőség* adománygyűjtésén kívül hasznos információkat közölt a külföldi egyetemekről – ezek összegyűjtése érdekében Szabolcsi 1921-ben több német egyetemi várost bejárt – és tartotta a kapcsolatot a külföldön tanulók és azok között, akik a kivándorlásra még csak készültek. 1922-re ez a szervezőmunka kinőtte a szerkesztőség kereteit és Szabolcsi megalapította a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottságot* olyan emblemikus zsidó vezetőkkel, mint Hevesi Simon rabbi és Vázsonyi Vilmos egykori igazságügyminiszter (1917-ben), Magyarország első zsi-

⁴³ 1921-ben például 40 000 példányban jelent meg az *Egyenlőség*. SZABOLCSI Lajos: I. m. 342.

⁴⁴ Uo. 327.

dó vallású minisztere.⁴⁵ A bizottságot egészen a numerus clausus 1928-as módosításáig átmeneti jótékonyági intézményként fogták fel. Ezért egyszerűen minden évben igyekeztek minél több adományt összegyűjteni és azt mind meritokratikus, mind szociális szempontokat figyelmen kívül hagyva annyi emigráns zsidó diák között osztották szét, ahányan tandíjuk, szigorlati díjuk vagy megélhetési költségeik fedezésére segélyre jelentkeztek. A külföldre kényszerült diákok nyomorát ecsetelő újságr riportokon kívül jótékonyági hangversenyek és teadélutánok rendezésével gyűjtött a bizottság pénzt, amelyeket a nem zsidó sajtóban is rendszeresen hirdettek.⁴⁶

Az 1928-as törvénymódosítás mutatta meg igazán, hogy az egyetemi antiszemitizmus a keresztény kurzus sine qua nonja. Mind a kormányzó, mind Bethlen miniszterelnök nyilvánvalóvá tette a módosítás előkészítése alatt, hogy kizárólag a külföldi nyomás miatt kozmetikázzák a numerus clausust, és az apa foglalkozásán alapuló válogatás az egyetemre jelentkezők között is a zsidók beiratkozásának korlátozását szolgálja.⁴⁷ Gömbös Gyula nem túlzott sokat, amikor úgy nyilatkozott, hogy „a zsidóság vissza fogja sírni a numerus clausus eddigi formáját”.⁴⁸ Hiába jutott be valamivel több zsidó diák a magyarországi egyetemekre a következő években, mint 1920 és 1928 között, az új, képmutató diszkrimináció eltörlésére semmiféle remény nem mutatkozott, viszont időről időre újrahevítette az antiszemita diákok erőszakos indulatait.⁴⁹

A zsidó diákok száműzetése tehát folytatódott, és a peregrináció és a segélyezés mechanizmusait fenn kellett tartani ahhoz, hogy a numerus clausus ne legyen sikeres a magyar zsidóságnak az értelmiségből való kiszorításában. Ezért

⁴⁵ Az első zsidó származású miniszter, Hazai Samu, minisztersége előtt megkeresztelkedett.

⁴⁶ Például: Hangverseny a külföldön nyomorgó zsidó diákok megsegítésére. *Pesti Napló*, 1924. november 19.; Hangverseny diáksegítésre. *Budapesti Hírlap*, 1925. február 7.; Négy új, sokat ígérő tehetség. *Pesti Hírlap*, 1925. február 17.

⁴⁷ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva*. I. m. 196–197.

⁴⁸ MTI Hírkiadás, 1927. november 18. Hivatkozik rá: KOVÁCS M. Mária. *Törvénytől sújtva*. I. m. 196.

⁴⁹ KEREPESZKI Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005/4. 42–75.

a törvény módosításakor át kellett szervezni a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság*ot ideiglenes kampányszerűen adományt gyűjtő szervezetből állandó intézménnyé – amint azt a bizottság akkori elnöke, Ballagi Ernő is kifejtette.⁵⁰

A nagy gazdasági világválság előtt évente akár hétszáz diák külföldi tanulmányait támogatta a bizottság.⁵¹ 1920 és 1937 között átlagosan 1310 diák tanult külföldön egy tanévben, akiknek legalább 80%-a (1048 fő) volt zsidó.⁵² Ebből látszik, hogy a numerus clausus száműzöttek jelentős része tanult a bizottság segítségével, de évente körülbelül 350-en nélkül.

Létezett olyan vélemény, hogy a numerus claususnak azért van kevés értelme, mert a gazdag zsidók úgyis kikerülik azzal, hogy külföldre mennek. Ezt hitte Kéthly Anna is a törvénymódosítás 1928-as vitájának tanúsága szerint.⁵³ De a sajtó többnyire a vándordiákok szegénységét, a diáknyomort hangsúlyozta. 1928-ban a *Népszava* közölte egy szocialista numerus claususos diák olvasói levelét, amelyben a szerző felhívta a figyelmet arra, hogy valójában a külföldi diákoknak csak 10-15%-a jómódú, a döntő többségük „a legnagyobb nyomorúsággal küszködve vergődik át az egyetemi éveken”.⁵⁴ Nem tudni, hogy a levél szerzője ezt az adatot alapozta-e bármire is saját találgatásán kívül. Azt azonban tudjuk, hogy nagyon változatos alkalmi munkákkal keresték a kenyerüket a diákok külföldön, és az *Egyenlőség* hasábjain a különböző egyetemek fogadókészsége mellett a diákmunka-lehetőségek alapján is összehasonlították a külföldi egyetemi városokat.⁵⁵ A weimari köztársaságban például a ma-

⁵⁰ BALLAGI Ernő: Harc a numerus clausus ellen. *Egyenlőség*, 1927. november 26.

⁵¹ Báró Kohner Willy felel a Névtelen Diák levelére. *Egyenlőség*, 1929. szeptember 21.

⁵² Az egyes tanévekben külföldön tanuló magyarok számához lásd: KOVÁCS Alajos: I. m. 897.; valamint a *Magyar statisztikai évkönyvek* 1920 és 1939 közötti kötetét. Bár ezek az állami becslések valószínűleg pontatlanok, mivel a magyar statisztikai hivatalnak a külföldi egyetemek által közölt adatokra kellett hagyatkoznia, és azok fölött ellenőrzése nem volt.

⁵³ A numerus clausus revíziós vitája. *Népszava*, 1928. február 11.

⁵⁴ A „mi fiaink” és a mi fiaink. *Népszava*, 1928. február 15.

⁵⁵ Például: LANGER Miklós: A magyar zsidóság Golusz-regénye. *Egyenlőség*, 1925. július 18. 7–8.

gyar zsidó diákok dolgoztak kávéházi pincérként, éjjeli benzin-kutasként, tehénistállóban masgiachként (kósersági felügyelő), utcai sós kifli-árusként, pályaudvari hordárként, karácsonykor kisegítő postai csomagrakodóként, moziban mozihegedűsként, táncbárban szaxofonosként és filmstatisztaként.⁵⁶

Külföldi diplomával itthon

Mindenesetre, ha nehéz anyagi körülmények között is, a numerus clausus korában (1920–1945) több mint ötezer magyar zsidó külföldön szerzett diplomát.⁵⁷ Így őket, ha magában az egyetemi tanulmányokban végül nem is akadályozta meg a numerus clausus, és az értelmiségből nem is szorította ki, a magyarországi diplomás értelmiségből sokukat kiszorították a diplomájuk el nem fogadásával. 1926-ban lett központi vitatéma a külföldi diplomák honosítása, amikor az első numerus claususos évjárat befejezte külföldi egyetemi tanulmányait, és egy részük honosíttatni próbálta diplomáját.⁵⁸ Sokan tehát csak átmenetinek szánták emigrációjukat, és tanulmányaik befejeztével itthon próbáltak elhelyezkedni. Az *Olaszországban Élő Magyar Zsidó Egyetemi Hallgatók Szövetsége* például így fogalmazott egy 1923-as memorandumban: „Büszkék vagyunk arra, hogy magyarok vagyunk, hogy zsidók vagyunk. Ígérjük nektek, hogy mi igyekszünk és igyekezni fogunk, őszinte gondolkodásunkkal bebizonyítani majd, hogy mi magyarok vagyunk, magyar

⁵⁶ Magyar zsidó fiúk Berlin üvöltő káoszában. *Egyenlőség*, 1932. március 12. 5–6.; Michael L. MILLER: A numerus clausus száműzöttjei a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. I. m. 86.

⁵⁷ KOVÁCS M. Mária: Törvénytől sújtva. I. m. 164. – Ám ennek alapja egy 1929-es dokumentum, míg a kivándorlás a második világháborúig folytatódott. A becslés alapja: Szabolcsi Lajos jelentése a Központi Zsidó Diákbizottság működéséről. Jelentés a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának 1929. évi működéséről. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K-28. 53. tétel. (A bizottságot hol diáksegítő bizottságnak, hol csak diákbizottságnak hívták, én az 1929-es Magyar zsidó lexikon írásmódját követem. Magyar zsidó lexikon. Szerk.: UJVÁRI Péter. A Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929. 818.)

⁵⁸ A kormány a numerus clausus enyhítésére készül. *Pesti Napló*, 1926. július 2.

hazafiak, akik a nyugati országokban elsajátított tudományt, tapasztalatot, minden nemes tulajdonságot és érzést a magyar haza oltárára ajánljuk és szenteljük és így győzni fogunk, mert miénk az igazság.”⁵⁹

A *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság* álláspontja is az volt, hogy a numerus clausus áldozatai azért tanultak, hogy utána hazatérjenek, és Magyarország javára kamatoztassák külföldön szerzett tudásukat. Ily módon tudták volna bebizonyítani, hogy a magyar zsidóság hazafi annak ellenére, hogy a magyar nemzetből megpróbálták kizárni a numerus claususszal. Kohner Willy, amikor a bizottság elnöke lett, székfoglaló beszédében kijelentette, hogy „mi nemcsak hithű zsidók, de egyúttal – és elsősorban – a hazának hű polgárai és igaz érzésű magyarok vagyunk”.⁶⁰

Pedig a hivatalos Magyarország nemigen kért a mégoly lelkes, hazatérő zsidó diplomásokból sem, hiszen mi értelme lett volna a numerus claususnak a magyar egyetemeken, ha könnyű lett volna külföldi diplomával elhelyezkedni? Akkor csak anyagi kérdés lett volna a zsidók továbbtanulása. Egyesek, például Pakots József demokrata országgyűlési képviselő, abban bíztak, hogy úgysem engedheti meg magának Magyarország, hogy ne nosztrifikálja külföldi egyetemek diplomáit, hiszen az rontotta volna a diplomáciai kapcsolatokat, ami ellentmondott a klebelsbergi kultúrpolitikának.⁶¹ Klebelsbergnek azonban az volt a fontosabb, hogy ne haragítsa magára a magyarországi egyetemi fiatalságot, amely rendszeresen tüntetett a nosztrifikálás ellen. A külföldi diplomák honosítását újraszabályozták 1928-ban, éppen azért, hogy a numerus clausust külföldön „kikerülők” ne szivárogtassanak vissza a magyarországi értelmiségi állásokba. Négy szemeszterre be kellett iratkozniuk egy magyarországi egyetemre ahhoz, hogy az nosztrifikálja a külföldi diplomájukat. Így a külföldi diplomát honosíttatni szándékozó

⁵⁹ Elena Jaffe, olasz bujdosók megmentője. *Egyenlőség*, 1923. december 1. 2.

⁶⁰ Új harc a numerus clausus ellen. *Egyenlőség*, 1929. május 25. 1.

⁶¹ A numerus clausust az élet már nullifikálta. *Pesti Napló*, 1928. február 17.

zsidóknak újra a 6%-os zsidókvóta helyeiért kellett versengeniük.⁶²

Ez a szabályozás sérelmes volt a zsidók számára, de nem elég szigorú az antiszemita szemében. Az *Egyenlőség* 1933-ban arról tudósított, hogy 1920 és 1932 között háromezer zsidó fiatal diplomázott külföldön a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság* támogatásával (és ezenfelül is voltak külföldön magyar zsidó diákok), ám a tizenkét év alatt csak százket magyar zsidó külföldi diplomáját nosztrifikálták Magyarországon.⁶³ Janik Gyula statisztikája szerint 1920 és 1930 között a honosított diplomák mintegy fele volt zsidóé,⁶⁴ miközben a külföldön tanulók negyötöde volt zsidó, tehát feltehetőleg a honosításra jelentkezőknek is jóval több mint fele volt zsidó. A *Diáksegítő Bizottság* hivatalos információja szerint mindenesetre a legtöbb zsidó vándordíák tanulmányai után külföldön is telepedett le.⁶⁵ Nyilván volt, aki hazatért, és túlképzettként más típusú munkakörökben helyezkedett el, mint amire diplomája képesítette. Így vagy úgy, de a többség vagy az országból, vagy a szakmájából száműzetett.

Közösségi identitások és egyéni sorstragédiák

A külföldi megélhetés és a diplomahonosítás mellett fontos téma volt a zsidó vándordíákok magyar és zsidó identitása, valamint a kivándorlás okozta személyes sorstragédiák is, méghozzá nem csak a zsidó sajtóban. A *Pesti Hírlap* is tudósított a magyar zsidóság 1929-es országos gyűléséről, ahol Szabolcsi Lajos Nyitrai Elek történetével illusztrálta a zsidó vándordíákok magyar ha-

⁶² Orosz Zsuzsanna: A padovai és a bolognai egyetem magyarországi hallgatói a két világháború között. In: HORVÁTH Ákos (szerk.): *Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez*. ELTE, Budapest, 1997. 231.

⁶³ Százket magyar zsidó diplomáját nosztrifikálták tizenkét év alatt. *Egyenlőség*, 1933. július 29. 15.

⁶⁴ JANIK Gyula: *A magyar főiskolai hallgatók statisztikája az 1931/32. tanévben*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1933. 42.

⁶⁵ A magyar zsidóság országos gyűlése. *Pesti Hírlap*, 1929. március 14.

zafiságát. Nyitrai Párizsban francia nyelvű disszertációval lett ügyvéd, amely a trianoni szerződés igazságtalanságáról szólt.⁶⁶

A cionista *Zsidó Szemle* ettől nagyon különböző diákérdemeket domborított ki. Például azt, hogy az Olaszországban tanuló magyar diákok milyen aktív szerepet vállaltak a Libanonia cionista ifjúsági mozgalom olasz szekciójában. A zsidó nemzeti öntudat felébredését a *Zsidó Szemle* ráadásul a numerus clausus kiváltotta emigráció egyik pozitív következményeként mutatta be. Mózes László és Roboz László a Libanonia egy rendezvényén „keserű örömmel állapították meg, hogy ennek a törvénynek kellett megszületnie, hogy az asszimiláció fertőjébe süllyedt magyar zsidó ifjúság önmagára találjon és öntudatra ébredjen”.⁶⁷ Itáliában ugyanis számos lengyel és román zsidó diákkal ismerkedtek meg, akiken keresztül visszatálaltak az autentikus zsidó gyökerekhez, és így felszabadultak a magyarországi zsidó asszimiláció hamis tudatából. A törvényerőre emelt antiszemita numerus clausus magyar specifikum volt a két világháború között, de a gyakorlatban a lengyel és a román egyetemek is korlátozták a zsidók arányát hallgatóságukban, sőt az igény erre más közép-kelet-európai országokban is időről időre megjelent, ezért az egész közép-kelet-európai zsidóságra jellemző volt a nyugati peregrináció.⁶⁸

A *Zsidó Szemle* cionista narratívája az asszimiláns *Egyenlőség* és a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság* könnyfakasztó száműzetés-narratívájának ellennarratívája. Mindkét esetben száműzetésben voltak a numerus claususos diákok, csak a bizottság értelmezésében a haza Magyarország, cionista szempontból Izrael földje. Ezért a diaszpóra egésze galut (héberül száműzetést és diaszpórát egyaránt jelent a „galut” homonima) a palesztinai hazához képest. A fizikai száműzetés az egyik diaszpórából (Magyarország) a másikba (Olaszország vagy bár-

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Olaszországi levél. *Zsidó Szemle*, 1927. március 1. 11.

⁶⁸ KOVÁCS István: A lengyel zsidóság helyzete a két világháború között. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 292–299.; FELICIA WALDMAN: A numerus clausus rögeszméje a 20. századi Romániában és az ezzel kapcsolatos jogalkotás. In: MOLNÁR Judit (szerk.): I. m. 327–344.

mely más Palesztinán kívüli terület) pedig legalább spirituálisan közelebb hozta a magyar zsidó fiatalokat valódi hazájukhoz, Palesztinához. A Libanonia fent említett rendezvényén egy harmadik magyar zsidó hallgató, Feldmár Ernő egyenesen fizikai hazatérést javasolt az óhazába. Mint mondta, az újonnan (1925-ben) alapított alma mater – a Jeruzsálemi Héber Egyetem – hamarosan be tudja majd fogadni a sok ezer zsidó egyetemistát, akiket különböző európai országok nem engednek állítólagos hazájukban tanulni.⁶⁹

Megjegyzendő, hogy a Héber Egyetem először kutatóegyetemként működött, az oktatás csak 1928-ban indult meg. Az első tanévben egyetlen, Magyarországon középiskolát végzett hallgató sem iratkozott be, az 1939/1940-es tanévben 41-en voltak. A magyar zsidó egyetemisták tehát csekély érdeklődést mutattak az intézmény iránt, inkább Közép- és Nyugat-Európában tanultak.⁷⁰ A magyar zsidók hasonlóan álltak a Héber Egyetem, a kulturális cionizmus projektjéhez, mint a politikai cionizmushoz: mindkét esetben az alapítók közül sokan magyarok voltak, de a mozgalom tömegbázisában alig vettek részt. Bár Theodor Herzl és Max Nordau, a politikai cionizmus alapítói Budapesten nőttek fel, mozgalmuk tömegbázisa az Orosz Birodalom zsidóságából került ki. Hasonlóképpen, a Jeruzsálemi Héber Egyetem legelső professzori állását a magyar Fodor Andor töltötte be és ő szervezte meg az egyetem első tanszékét, a kémiai intézetet. Az első professzorok között volt a szintén magyar Fekete Mihály matematikus, aki 1945 és 1948 között az egyetem rektoraként is szolgált. A numerus clausus menekültek azonban, tehát a zsidóknak az a nemzedéke, akiket egyetemista koruk okán érintett a numerus clausus, jellemzően csak 1933 után csatlakoztak a jeruzsálemi alma materhez, amikor a náci hatalomátvétel következtében el kellett hagyniuk

⁶⁹ Olaszországi levél. I. m.

⁷⁰ *Yearbook of the Hebrew University of Jerusalem*. The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 1957. 166.

Németországot. Köztük volt Patai Raphael, aki 1936-ban megkapta a Jeruzsálemi Héber Egyetem legelső doktori címét.⁷¹

Nem mindenkit indított azonban a numerus clausus általi száműzetés a cionizmus olyan gloriózus befogadására, mint Mózes Lászlót, Roboz Lászlót és Feldmár Ernőt. 1925-ben például Heinrich Heine párizsi sírjánál vetett véget életének egy magyar zsidó diák.⁷² A helyszín megválasztása arra utal, hogy az öngyilkosság kapcsolatban állt a numerus clausus által kikényszerített hontalan vándor életmóddal, hiszen a hazájából száműzött zsidó származású költő sírján a következő áll: „Wo wird einst des Wanderns Müden Letzte Ruhestätte sein?”⁷³ Politzer Hugó mérnökhallgató, aki 1930-ban kivetette magát az ablakból, szintén a numerus clausus áldozatának tekintette a *Népszava* és a *Pesti Napló* is.⁷⁴ A *Népszava* szerint Politzer malomügynök édesapja csak anyagi erejének végső megfeszítésével tudta fia külföldi tanulmányait lehetővé tenni. Ez súlyos erkölcsi és lelki nyomásként nehezedett a fiúra, aki ettől búskomorságba esett Prágában. Szülei rávették, hogy egy időre szakítsa meg tanulmányait, és térjen haza meggyógyulni. E hazai látogatás alatt lett a fiú öngyilkos.⁷⁵

Összességében a nem zsidó szerkesztőségek közül a *Pesti Napló* volt legszolidárisabb a numerus clausus száműzöttekkel. Ez nemcsak cikkei hangvételében nyilvánult meg, hanem abban is, hogy ingyen megküldték a lapot néhány külföldi diákkolóniának, amiért Lichtner „Giulio” (Gyula) köszönetet mondott a „numerus clausus Rómában tanuló áldozatai” nevében.⁷⁶ Ez összefüggött a lap liberális beállítottságával, hiszen a

⁷¹ Patai Raphael személyes dossziéja a Jeruzsálemi Héber Egyetem levéltárában.

⁷² Hírek. *Egyenlőség*, 1925. február 28. 11.

⁷³ „Vándorlásom, ha letellett, nyugtot majd a sir hol ad?” Bohus Rezső fordítása.

⁷⁴ Proletártragédia a Tisza-Kálmán téren. Öngyilkosságot követett el egy külföldre kényszerített egyetemi hallgató – Életuntak. *Népszava*, 1930. július 19.; A harmadik emeletről az utcára vetette magát egy egyetemi hallgató. *Pesti Napló*, 1930. július 19.

⁷⁵ Proletártragédia a Tisza-Kálmán téren. I. m.

⁷⁶ LICHNER Giulio: A Pesti Napló jubileumi üdvözlése. *Pesti Napló*, 1930. május 7.

numerus clausust mint a tanszabadság korlátozását bírálták, és ennek keretében vált számukra érdekessé a törvény miatt kivándorolt fiatalok sorsa is. A zsidó sajtón kívül csak itt jelentek meg nagylélegzetű riportok a külföldi diákkolóniákról.⁷⁷ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a *Pesti Napló*t a közvélemény „zsidó” lapnak tartotta, mivel szerzői és olvasóközönsége nagyrészt zsidók voltak, ezért is számíthattak rá a szerkesztők, hogy olvasótáboruk érdeklődik a zsidó vándordiákok iránt.

A diákkivándorlás antiszemita olvasata

Mint várható, az antiszemita sajtó alig tárgyalta a zsidó vándordiákok ügyét. Amikor mégis tárgyalták, akkor, szintén nem meglepő módon – a cionistákhoz amúgy hasonlóan –, pozitív dologként értékelték a zsidó diákok kivándorlását. A *Szózat* című lap például a szegedi „hullaügy” következményeként találta a zsidó diákok kirajzását. A „hullaügy” a modern, tudományos áruhába bujtatott antiszemitizmus és a vallásos antijudaizmus izgalmas találkozása a boncasztalon. Középeurópai jellegzetesség volt olyan alapon kizsorítani a zsidókat az orvosi képzésből, hogy csak akkor engedték őket anatómiagyakorlatokon részt venni, ha a helyi zsidó közösség kellő számú zsidó holttestet biztosított, ami általában nem sikerült, mivel a zsidó vallás tiltja a boncolást. A „hullaügy” gyökere tehát az az igény volt, hogy a zsidók és a keresztények testét szegregálni kell még holtukban is. Ám azzal a modern és látszólag felvilágosult és a tudomány érdekét szolgáló követeléssel leplezték ezt az igényt, hogy a zsidók hagyják el vallásuk ősi és irracionális törvényeit. A „hullaügy” a két világháború között különösen a lengyel, a litván és a román egyetemeken terjedt el, de időnként Ausztriában, Magyarországon és Csehszlovákiában is súlyosbította a helyzetet.⁷⁸ 1924-ben a szegedi egyetem megtiltotta,

⁷⁷ Például: BALLA Ignác: Padova tárt karokkal várja kedves magyar diákjait. *Pesti Napló*, 1925. május 23.

⁷⁸ A lengyelországi vonatkozásokról lásd: NATALIA ALEKSUN: Jewish Students and Christian Corpses in Interwar Poland: Playing with the Language of Blood

hogy zsidó hallgatók keresztény holttesteket boncoljanak, amivel lehetetlenné tette számukra az anatómiaszigorlatok letételét. A *Szózat* újságírója szerint azonban nem az ilyen jellegű kirekesztő intézkedések készítették a zsidó hallgatókat arra, hogy kivándoroljanak, hanem az, hogy kimondottan csak keresztények holttestein akartak boncolást tanulni: „Abban a pillanatban, amikor zsidó holttest fekszik a boncolóasztalon, elkezd beszélni a zsidó vérség, megszólal a zsidó lelkiesség s a kulturzsidó, aki szentimentalizmusnak nevezte a keresztény holttestekkel szemben követelt kegyeletet, most egyszerre szentimentális lett és inkább külföldre vándorol, ahol még keresztény holttesteken tanulnak, semhogy megsértse a gettó[t] és a törzsi törvényeket, hogy a saját kését zsidó holttestbe döfje. A zsidó egyetemi hallgatók elhatározták, hogy elmennek külföldre. Nem siratjuk és nem tartjuk vissza őket, menjenek minél többen és minél sűrűbben [...]”⁷⁹

Az ügy a szegedi zsidó hitközség beletörődésével pár héten belül megoldódott, végül kiadtak holttesteket a szegedi egyetemnek, az egyetem pedig visszavonta a zsidó hallgatókat az anatómiaórákról eltiltó rendeletét.⁸⁰

Visszapillantás a háború idejéből

A zsidó emigráns diákok száműzetésének végül nem a Horthy-rendszer vagy a magyar egyetemek „megjavulása” vetett véget, hanem a körülmények rosszabbra fordulása külföldön. A faszálódó Európa egyre több országából szorult ki ez a nagyrészt 1900 és 1920 között született elveszett nemzedék, amelynek nagy része 1938-ban kénytelen volt hazajönni és a második vi-

Libel. *Jewish History*, 2012/3–4. 327–342.; Natalia ALEKSUN: Christian Corpses for Christians! Dissecting the Anti-Semitism behind the Cadaver Affair of the Second Polish Republic. *East European Politics and Societies*, 2011/10. 393–409.

⁷⁹ Zsidó orvosnövendékek nem boncolhatnak keresztény hullát. *Szózat*, 1924. október 22., 3.

⁸⁰ Békésen intéződik el a szegedi egyetem hulla-botránya. *Az Újság*, 1924. október 23. 7.

lágháború alatt szembenézni a munkaszolgálat, a gettósítással és a deportálással.

A munkaszolgálatot már Szabolcsi Lajos is megtapasztalta, amikor a következőképpen emlékezett a numerus claususra: „Most már közel másfél éve dühöngött Magyarországon az antiszemita hullám. A veszteséglistán szerepeltek mindenekelőtt azok, kik fizikai létüket veszítették el, velük együtt majdnem egy sorban azok, kiktől szellemi lehetőségeiket és tanulási lehetőségeiket vették el.”⁸¹

Szabolcsi tehát majdnem olyan súlyos csapásnak látta a numerus clausust, mint a fehérterrort. Előbbi „halálgépnek” is nevezte, amely miatt minden ősszel diákok és zokogó szülők százai lepték el Budapest pályaudvarait.⁸² A kontextusából kiragadva ez túldramatizálásnak hathat, hiszen a numerus clausus (a fehérterrorral ellentétben) nem életeket, csak tanulmányi ambíciókat veszélyeztetett. Ezért fontos szem előtt tartani, hogy Szabolcsi 1942–1943-ban írta emlékiratait, amikor a „halálgépek” már tömegesen gyilkolták az európai zsidóságot. A halálgépekbe pedig vonatokkal vitték az áldozatokat. Ebben a kontextusban érdemes elhelyezni azt, hogy Szabolcsi a zsidók kirekesztése és kiirtása között párhuzamot állított fel. Egyike lehetett a kevés magyar (és magyar zsidó) értelmiséginek, akik komolyan vették a talán nem széles körben olvasott, ám a náci megszállta területeken éppen történő népirtásról a cenzúra ellenére igen világosan fogalmazott tudósításokat, mint például Grünwald Fülöp írásait, amelyek az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) évkönyveiben jelentek meg.⁸³

⁸¹ SZABOLCSI Lajos: I. m. 327.

⁸² Uo. 329.

⁸³ LACZÓ Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 168–172.

Összegzés

Friedrich és Szabolcsi is tévedett abban, hogy a numerus clausus száműzötteinek tömege ellensúlyozta volna a zsidókvóta hatását a magyar zsidókra. Igaz, hogy a numerus clausus önmagában nem apasztotta le annyira a zsidó diplomások számát, mint azt a törvény megalkotói kívánatosnak tartották volna. Ám a statisztikus (és antiszemita) Kovács Alajos szerint mégis volt eredménye a numerus claususnak, hiszen 1938-ban kevesebb diplomás zsidó volt, mint tíz évvel korábban, ám még messze volt a helyzet attól, hogy „a zsidó törvény célját, a zsidóságnak a társadalmi és szellemi életben legalább a népességi arányára való leszorítását elérje”.⁸⁴

Ez a statisztikai okfejtés az „első zsidótörvényként” ismert 1938. évi XV. törvény szükségességét volt hivatva alátámasztani, amely gyakorlatilag a zsidókvóta több pályára való kiterjesztése volt. Mint Kovács M. Mária felhívta rá a figyelmet, a zsidókvóta kenyérkereső pályákra kiterjesztését az a nemzedék végezte el, amely az egyetemeken már a numerus clausus szellemében szocializálódott.⁸⁵

Mindamellet a *Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság* valóban csodálatra méltó módon, bő másfél évtized alatt magyar zsidók ezreit segítette külföldi tanulási lehetőségekhez és diplomához a peregrináció tudatos megszervezésével. Tevékenysége messze túlmutatott a pénzgyűjtésen „bujdosó fiaink” megsegítésére. Felépítettek egy hálózatot, amely magyar zsidó egyetemisták és leendő egyetemisták ezreit kötötte össze Magyarországon, Ausztriában, a Weimari Köztársaságban, Olaszországban, Csehszlovákiában, Franciaországban, Svájcban és Belgiumban. Ez a hálózat szolidaritással és információkkal segítette tagjait.

Mint láttuk, különböző zsidó és nem zsidó sajtótermékek is következetesen úgy írtak a két világháború közti magyar külföldi egyetemjárásról, mint egy olyan jelenségről, amely elsősorban a numerus clausus miatt kivándorolt zsidó fiatalokat jellemezte és a száműzetés narrativa dominálta a korabeli dis-

⁸⁴ KOVÁCS Alajos: I. m. 902.

⁸⁵ KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények. I. m. 55.

kurzust. A történetírásban is központi helyet foglal el e kortűnet száműzetés-értelmezése, ahogy ezt Frank Tibor és Lee Congdon monográfia-címválasztásai is mutatják.⁸⁶ A numerus clausus betűje által száműzött egyetemisták emlékezete ugyanakkor összefonódik azokéval, akiket a numerus clausus szelleme, vagy tágabban a Horthy-rendszer világnézeti légköre készítetett emigrációra.

⁸⁶ Tibor FRANK: *Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*. Peter Lang, Oxford, 2009.; Lee CONGDON: *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton University Press, Princeton, 1991.